

Ks. prof. dr hab. Tadeusz Kałużny SCJ  
Wydział Teologiczny  
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II  
w Krakowie

### **Recenzja rozprawy doktorskiej**

**ks. mgra lic. Andreja Skomoroszki** pt. *Ewangelizacyjny wymiar liturgii Cerkwi prawosławnej*, przygotowanej na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie pod kierunkiem o. prof. dra hab. Ryszarda Hajduka CSsR, Olsztyn, stron 221.

Niniejsza recenzja została sporządzona w odpowiedzi na pismo Przewodniczącego Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne Uniwersytetu Warmińsko Mazurskiego w Olsztynie, ks. dra hab. Karola Jasińskiego, prof. UWM z 27 czerwca 2024 r., wskazującego stosowną uchwałę wyżej wspomnianej Rady o powierzeniu mi funkcji recenzenta.

#### **1. Problem badawczy, temat i cel rozprawy**

Tematyka przedstawionej do recenzji rozprawy doktorskiej dotyczy dwóch istotnych wymiarów życia Kościoła: liturgii i ewangelizacji. Kościół żyje i rozwija się, podejmuje ewangelizację, jak podkreśla papież Franciszek, a równocześnie Kościół żyje i urzeczywistnia się w liturgii i przez liturgię. Misją Kościoła jest więc zarówno ewangelizacja, jak i celebrowanie liturgii. Przekonanie o ścisłej relacji między liturgią i ewangelizacją jest w sposób szczególny obecne w Kościołach wschodnich, w tym w Cerkwi prawosławnej. W wymowny sposób obrazuje to przywołane przez Roberta Tafta, amerykańskiego jezuitę i wybitnego znawcę liturgii wschodniej, następujące wydarzenie. Gdy przed laty dziennikarz z Europy Zachodniej zapytał patriarchę Moskwy i Wszechrusi Aleksego I (1877-1970), jak zdefiniowałby Rosyjską Cerkiew Prawosławną, wówczas patriarcha stwierdził: „To Kościół celebrujący Boską Liturgię”. Taka odpowiedź była sporym zaskoczeniem dla zachodniego rozmówcy, przyzwyczajonego do postrzegania rzeczywistości Kościoła przede wszystkim w perspektywie aktywności zewnętrznej: działań misyjnych czy ewangelizacyjnych, posługi charytatywnej i społecznej. Lecz stwierdzenie Patriarchy – jak utrzymuje Robert Taft – nie

byłoby zaskoczeniem dla chrześcijanina tradycji wschodniej. Świadczy ono bowiem o nadrzędnej roli liturgii w życiu wschodniego chrześcijaństwa.

Zagadnieniem tym zainteresował się ks. Andrej Skoromoszko i uczynił je przedmiotem swojej pracy doktorskiej pt. *Ewangelizacyjny wymiar liturgii Cerkwi prawosławnej*. Zawarty w tytule pracy kluczowy termin „liturgia” stosowany jest przez Autora – jak zaznaczono we *Wstępie* – nie w sensie zachodnim, szerszym, ale w znaczeniu wąskim, na określenie Liturgii eucharystycznej, czyli Boskiej Liturgii (s. 11). Zamiarem Doktoranta – jak czytamy we *Wstępie* – jest nie tylko ukazanie roli i znaczenia liturgii w dziele ewangelizacji prowadzonym przez Kościół prawosławny, ale także wynikających stąd praktycznych implikacji dla życia kościelnego i dialogu ekumenicznego, zwłaszcza zaś dla współpracy między katolikami i prawosławnymi (s. 12-13, 17). Chodzi ostatecznie o odpowiedź na zasadnicze pytanie badawcze: „W jaki sposób liturgia wpływa na proces ewangelizacji i przyczynia się do realizacji tego dzieła, będąc podstawowym źródłem dynamiki życia kościelnego?” (s. 12). Badania nad tym zagadnieniem Autor sytuuje w nurcie teologii pastoralnej (s. 16). Podjęty przez Doktoranta temat, ściśle związany z eklezjologią, ma duże znaczenie także dla teologii ekumenicznej.

Wybór tematu pracy należy uznać za bardzo trafny i aktualny. Sama zaś rozprawa może być postrzegana jako próba przybliżenia chrześcijanom zachodnim duchowego bogactwa chrześcijańskiego Wschodu, do czego usilnie zachęca Jan Paweł II w Liście apostolskim *Orientalis lumen*. W postawie otwartości na wartości duchowe zawarte w tradycji chrześcijańskiego Wschodu Papież dostrzega wielką szansę dla nowej ewangelizacji w całej Europie: „Niech Duch Święty – pisze Jan Paweł II – obdarzy nas czystym spojrzeniem, abyśmy potrafili razem wyjść naprzeciw człowiekowi współczesnemu, który czeka na radosną nowinę. Jeśli wobec oczekiwań i cierpień świata damy *odpowiedź zgodną*, niosącą światło i życie, przyczynimy się naprawdę do bardziej skutecznego głoszenia Ewangelii wśród ludzi naszych czasów” (OL 4).

## 2. Źródła i metoda pracy

Bibliografię pracy (s. 205-221) Autor zestawił w trzech głównych grupach: I. „Źródła”, do których zaliczył: „Pismo Święte”, „Pisma ojców Kościoła”, „Nauczanie Kościoła katolickiego” i „Dokumenty Kościoła prawosławnego”; II. „Opracowania”; III. „Literatura pomocnicza”. Podział ten można uznać za poprawny. Materiał badawczy obejmuje teksty w

języku polskim, a także teksty obcojęzyczne, głównie w języku angielskim i rosyjskim. Zakres wykorzystanych w pracy źródeł i literatury przedmiotu jest bogaty (17 stron).

Metodologia rozprawy zasadza się na teologicznej analizie źródeł i opracowań naukowych z wyraźnym zamiarem syntetyzującym. Odnosząc się bardziej szczegółowo do tej kwestii Autor we *Wstępie* deklaruje, że wykorzystał w pracy trzy główne metody badawcze. Posłużył się przede wszystkim metodą właściwą dla teologii pastoralnej, która wyraża się w trzech elementach (etapach postępowania): *widzieć – oceniać – działać*. Pomocna w ukazaniu punktów wspólnych i różnic w podejściu do badanej problematyki w Kościele prawosławnym i Kościele rzymskokatolickim okazała się metoda porównawcza. Doktorant wykorzystał także metodę ekumeniczną, co wyraziło się w równorzędnym traktowaniu konfesyjnie zróżnicowanych źródeł i we właściwym formułowaniu ocen. Poszczególne etapy badawcze pozwoliły Doktorantowi na wierne zaprezentowanie badanego zagadnienia i wyciągnięcie adekwatnych wniosków.

### **3. Struktura i treść pracy**

Recenzowana praca liczy 221 stron i składa się z pięciu rozdziałów, podzielonych na mniejsze jednostki. Poprzedzone są spisem treści, wykazem skrótów, streszczeniem w języku polskim i w języku angielskim oraz właściwym wstępem. Całość pracy zamykają zakończenie i bibliografia.

We wstępie (s. 11-19) Doktorant wprowadza czytelnika w problem badawczy swej rozprawy. Następnie kreśli cel, jaki przyświeca prowadzonym badaniom i wyjaśnia pojęcia, którymi posługuje się w pracy, wskazuje na stan badań, źródła i metodę pracy. Na końcu dokonuje krótkiej prezentacji struktury pracy.

Rozdział pierwszy (s. 20-56) ma charakter wprowadzający. Autor przedstawia w nim rozumienie ewangelizacji w trzech wyznaniach chrześcijańskich: katolicyzmie, protestantyzmie i prawosławiu.

W drugim rozdziale (57-87) skupiono się na teologicznych podstawach ewangelizacji w Kościele prawosławnym. Podkreślono, że ewangelizacja – nieodłączny element natury Kościoła – stanowi wyraz posłuszeństwa wobec misyjnego nakazu Chrystusa (Mk 16,15). Wskazano także na cel ewangelizacji, różne sposoby głoszenia Ewangelii oraz rolę i miejsce parafii w urzeczywistnianiu tego rodzaju działalności.



W kolejnym rozdziale (88-129) ukazano centralne miejsce liturgii w ewangelizacyjnej działalności Kościoła prawosławnego. Najpierw dokonano prezentacji podstawowych form kultu w prawosławiu. Następnie zwrócono uwagę na eklezjotwórczy i eschatologiczny wymiar liturgii. W końcu pokazano wpływ kultu liturgicznego na kształtowanie życia chrześcijańskiego.

Czwarty rozdział (130-168) poświęcony został refleksji na temat przekazu Ewangelii za pośrednictwem liturgii. Znajdujemy tutaj takie zagadnienia jak: głoszenie Dobrej Nowiny w celebracji Eucharystii, rola ikony w przekazie Ewangelii, piękno w liturgii jako medium komunikacji prawdy chrześcijańskiej, ewangelizacja jako kontynuacja liturgii w codzienności („liturgia po liturgii”).

Ostatni rozdział (169-198) jest próbą ukazania perspektyw współpracy międzywyznaniowej w dziele ewangelizacji. Zwrócono w tym miejscu uwagę na podobieństwa w podejściu do ewangelizacji w katolicyzmie i prawosławiu. Wskazano na główne płaszczyzny współpracy ekumenicznej w tym obszarze. Ukazano także ewangelizacyjną rolę liturgii w kontekście zbliżenia ekumenicznego.

W zakończeniu rozprawy zawarto podsumowanie całego przedsięwzięcia badawczego. Przedstawiono syntezę jego wyników w nawiązaniu do sformułowanego we wstępie głównego celu badawczego. Ponadto Autor trafnie wskazał kierunki dalszych badań.

#### **4. Ocena formalna rozprawy**

Strona formalna pracy nie budzi większych zastrzeżeń. Podjęty problem badawczy został właściwie sformułowany. Rozwinięcie problemu jest poprawne. Praca posiada przejrzystą i logiczną strukturę. Wykaz skrótów został właściwie sporządzony. Wstęp zawiera wszystkie istotne elementy formalne pracy naukowej. Rozdziały otrzymały krótkie wprowadzenia i podsumowania, które ubogacają pracę. Przeprowadzone analizy cechuje wyważona argumentacja. Autor wykazał się umiejętnością przeprowadzania metodycznie analizy tekstu i wyciągania wniosków teologicznych. Rozprawa stanowi zwarte opracowanie tematu. Przedstawione w pracy tezy zostały należycie udokumentowane, co potwierdzają zasadniczo poprawnie sporządzone przypisy. Szata graficzna i język pracy są poprawne

W odniesieniu do strony formalnej nasuwają się jedynie drobne uwagi i sugestie. W perspektywie publikacji rozprawy można zastanowić się nad zasadnością zamieszczenia w rozdziale pierwszym paragrafu drugiego, w którym ukazano rozumienie ewangelizacji we

Wspólnotach protestanckich. Wydaje się, że paragraf ten nieco wykracza poza koncepcję pracy i mógłby być pominięty. Gdy chodzi o sposób uszeregowania bibliografii, wskazane byłoby uwydatnienie w ramach źródeł podstawowego dla podjętych badań tekstu Boskiej Liturgii. Należy też zweryfikować przyporządkowanie niektórych pozycji do konkretnej grupy. Wątpliwości budzi m.in. zaliczenie *Encyklopedii katolickiej* do grupy źródeł pracy, a niektórych pozycji źródłowych do opracowań (np. *Bóg żywy. Katechizm Kościoła prawosławnego*). W pracy odnotowano pojedyncze usterki w zapisie informacji bibliograficznej w przypisach i w wykazie bibliografii (np. przypisy 572, 711, 757). Czasami zdarzają się też nie do końca jasne sformułowania, które mogą utrudniać właściwe zrozumienie prezentowanych treści. Tak np. Autor stwierdza (s. 108): „W tej modlitwie zawarta jest prośba do Boga, aby dokonał dla nas wyczynu postu...”. Z polskiego przekładu (H. Paprockiego) wspomnianej powyżej modlitwy wynika, że chodzi raczej o prośbę do Boga, aby pozwolił i nam „staraniem dobrym wypełnić ten okres postu” (*Liturgia Kościoła prawosławnego*, Kraków 2003, s. 258).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że odnotowane uchybienia i niedociągnięcia nie umniejszają istotnie wartości naukowej rozprawy. Recenzowaną pracę pod względem formalnym oceniam pozytywnie.

## **5. Ocena merytoryczna rozprawy**

Pod względem merytorycznym recenzowaną rozprawę – ogólnie rzecz biorąc – uznać należy za bardzo wartościową z kilku względów:

(1) Podejmuje w sposób całościowy, systematyczny i gruntowny bardzo ważny i aktualny problem naukowy, jakim jest zagadnienie ewangelizacyjnego wymiaru Liturgii eucharystycznej w Kościele prawosławnym. Temat ten wprawdzie nie jest całkowicie obcy badaczom problemu, nie został jednak dotąd dostatecznie opracowany. Z punktu widzenia teologii polskiej recenzowana praca jest pierwszą znaną mi szerszą, monograficzną prezentacją wspomnianego powyżej zagadnienia.

(2) Oparta jest na bogatym materiale źródłowym i reprezentatywnej literaturze przedmiotu. Autor dokonał dużego wysiłku w procesie zebrania i twórczego wykorzystania w pracy szeregu dokumentów i opracowań, w tym obcojęzycznych. Wykazał się też szeroką wiedzą teologiczną w zakresie badanej problematyki.



(3) Rozprawa ma także znaczenie praktyczne. Może ona stanowić pomoc w praktyce katechetycznej i pastoralnej, zwłaszcza dla osób podejmujących działalność duszpasterską i ekumeniczną w krajach tradycyjnie prawosławnych.

(4) W końcu za cenne należy uznać uwzględnienie w pracy wymiaru ekumenicznego, co znalazło wyraz w sposób szczególny w ostatnim rozdziale pracy. Autor z dużym wyczuciem specyfiki teologii prawosławnej i pełnym szacunkiem dla całego prawosławia stara się prezentować badane zagadnienie.

Spośród wielu poruszonych w rozprawie szczegółowych wątków duże znaczenie mają między innymi ustalenia Autora dotyczące rozumienia ewangelizacji w prawosławiu i katolicyzmie. Różnice w podejściu do misji ewangelizacyjnej między Kościołami siostrzanymi stają się bowiem źródłem wielu nieporozumień. Stąd pokazanie podobieństw i różnic w rozumieniu ewangelizacji przez stronę prawosławną i rzymskokatolicką może być pomocne w poszukiwaniu rozwiązania pojawiających się trudności w relacjach katolicko-prawosławnych na tle ewangelizacyjnym.

Bardzo cenne pod względem treściowym są analizy pokazujące głęboką więź między Eucharystią a misją ewangelizacyjną w tradycji prawosławnej. Wynika stąd przekonanie Kościoła prawosławnego, że już samo odprawianie Eucharystii jest działaniem misyjnym. W związku z tym teologowie prawosławni – jak odnotowano w rozprawie – utrzymują, że działalność ewangelizacyjna jest kontynuacją Boskiej Liturgii w życiu – „liturgią po liturgii”.

Nie mniej ważne jest wskazanie przez Autora na współzależność ekumenizmu i ewangelizacyjnej misji Kościoła. Obie formy działalności Kościoła znajdują swoje najgłębsze podstawy motywacyjne w modlitwie arcykapłańskiej Chrystusa (por. J 17, 21). W zachowaniu pierwotnej więzi między ekumenizmem i ewangelizacją papież Franciszek – jak zauważa Doktorant – widzi szansę na ożywienie zarówno ekumenicznej współpracy, jak i działalności ewangelizacyjnej (s. 179-180).

Interesującym pod względem merytorycznym jest pokazanie w rozprawie ważniejszych elementów o charakterze ewangelizacyjnym (misyjnym), obecnych w strukturze Boskiej Liturgii. Pośród tych elementów ważne miejsce zajmują między innymi słowo Boże, komunikowane ludziom przede wszystkim w formie czytań liturgicznych i homilii, modlitwy za katechumenów, hymny liturgiczne oraz ikona, która zajmuje ważne miejsce w kulcie prawosławnym.

W całości recenzowana praca stanowi interesujące, twórcze i dojrzałe naukowo opracowanie ewangelizacyjnego wymiaru Liturgii w Kościele prawosławnym. Uważna lektura pracy pozwala stwierdzić, że główny cel rozprawy został w pełni zrealizowany.

Gdy chodzi o uwagi natury merytorycznej, to chciałbym wskazać na jedną kwestię szczegółową.

Nie do końca spójne są rozważania Autora dotyczące prawosławnego podejścia do współpracy międzywyznaniowej w kontekście ewangelizacji.

Otóż w rozdziale pierwszym swojej rozprawy (s. 49) Doktorant utrzymuje, że Kościół prawosławny „wyklucza misyjną współpracę” z Kościołami i Wspólnotami kościelnymi, które zostały od niego oddzielone. Takie stanowisko wynika – jak stwierdza Autor – z przekonania prawosławia, że „poza Kościołem nie może mieć miejsca chrześcijańska misja w pełnym tego słowa znaczeniu, czyli nie można dawać prawdziwego świadectwa o Chrystusie” (tamże).

Tymczasem w rozdziale piątym pracy Doktorant stwierdza coś z goła przeciwnego: „Również z prawosławnego punktu widzenia chrześcijanie innych wyznań dążących do jedności mogą podejmować wspólne działania. W ten sposób świadczą o miłości Bożej, inspirując świat do uwierzenia w posłannictwo Jezusa” (s. 180). Podobnie nieco dalej Autor stwierdza: „W działaniach ewangelizacyjnych zarówno katolicyzm, jak i prawosławie podkreślają konieczność dialogu... oraz współpracy w duchu miłości i braterstwa” (s. 181). Wypadałoby te sformułowania w jakiś sposób uzgodnić.

W toku lektury rozprawy doktorskiej zrodziły się pewne pytania i spostrzeżenia, które mogą być przedmiotem dyskusji.

(1) Prawosławne podejście do ewangelizacji, w którym centralne miejsce zajmuje Boska Liturgia – jak zauważa Doktorant – może być ubogaceniem dla katolików (s. 201). Mając na uwadze fakt, że dialog ekumeniczny nie jest „jednokierunkowy”, ale wymaga wzajemności, co dobrze oddaje metafora „wymiany darów” (Jan Paweł II, Encyklika *Ut unum sint*, nr 28), rodzi się pytanie: czy i w jaki sposób rzymskokatolickie doświadczenie na polu ewangelizacji może stanowić inspirację i wzbogacenie dla chrześcijan prawosławnych?

(2) Prezentując w rozdziale piątym perspektywy współpracy między katolikami i prawosławnymi w dziele ewangelizacji Autor wskazuje na podobieństwa obu stron w podejściu do ewangelizacji, które mogą stanowić podstawę do takiej współpracy. Jednocześnie Doktorant w sposób dość lakoniczny i ogólnikowy odnosi się do różnic między katolikami i prawosławnymi w tym względzie. W związku z tym można postawić pytanie: jakie istnieją różnice w postrzeganiu ewangelizacji przez katolików i prawosławnych, które mają swoje negatywne implikacje dla relacji katolicko-prawosławnych?

## 6. Wniosek końcowy

W ostatecznej ocenie należy stwierdzić, że recenzowana praca doktorska posiada dużą wartość naukową. Stanowi oryginalne i twórcze opracowanie interesującego i ważnego zagadnienia, jakim jest ewangelizacyjny wymiar liturgii Cerkwi prawosławnej. Rozprawa poszerza dotychczasową wiedzę w zakresie poruszanej tematyki i wnosi wkład do naukowego poznania badanego problemu. Lektura pracy pozwala stwierdzić, że Autor wykazał się dobrą znajomością badanego zagadnienia oraz umiejętnością samodzielnego prowadzenia badań naukowych. Odnotowane w recenzji usterki nie umniejszają walorów naukowych i poznawczych rozprawy.

Dlatego stwierdzam, że recenzowana rozprawa, tak pod względem merytorycznym jak i formalnym, spełnia warunki stawiane pracom doktorskim i kieruję do Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne Uniwersytetu Warmińsko Mazurskiego w Olsztynie wniosek o dopuszczenie ks. mgra lic. Andreja Skoromoszki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

ks. Tadeusz Kofszyc

Kraków, 20.08.2024 r.